

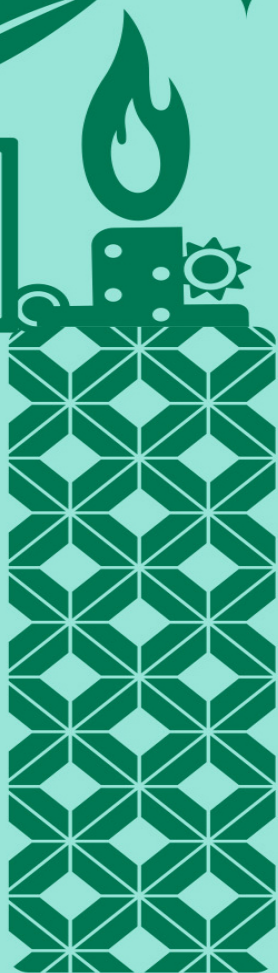
Невеличка драма

Про книгу

Валер'ян Підмогильний хотів написати роман, у якому майстром корабля буде жінка. І написав «Невеличку драму» - роман про нові взаємини, новий побут, нову мораль і вічні питання, які постають у несподіваних учудненнях доби технічного прогресу. Шалена ірраціональна пристрасть чи холодний раціональний розрахунок - хто вийде переможцем із двобою? Чи перемога взагалі можлива, якщо і кохання, і страждання - лише стандартні реакції білка? Підмогильний майстерно розіграє на камерній сцені невеличку драму, назва якій - життя. Це один з найкращих філософських романів в українській літературі ХХ сторіччя.

ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

НЕВЕЛИЧКА
ДРАМА

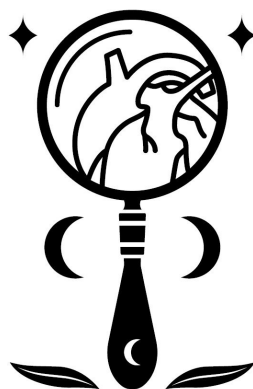

ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

НЕВЕЛИЧКА
ДРАМА

ПЕРЕДМОВА

СКЕПТИЧНИЙ ОПТИМІСТ І МАЙСТРИНЯ КОРАБЛЯ

1928 рік став епохальним в історії української літератури. Того року вийшли друком повісті й романи «Смерть» Бориса Антоненка-Давидовича, «Дівчина з ведмедиком» Віктора Домонтовича, «Місто» Валер'яна Підмогильного, «Недуга» Євгена Плужника, «Гармонія і свинушник» Бориса Тенети, «Майстер корабля» Юрія Яновського. Більшість авторів блискуче дебютувала у великій прозі. Їхні книжки викликали десятки дискусій і рецензій.

У центрі уваги опинилися романи Підмогильного і Яновського. Перший дав широке соціальне полотно на сучасному матеріалі, у другого вражали несподівані тема і форма. І те, і те українська література чекала вже давно й нетерпляче.

У моду саме ввійшли літературні анкети. «Універсальний журнал» запитав письменників про їхній останній твір, і поряд опинилися відповіді Яновського й Підмогильного. Київський журнал «Глобус» про «Майстра корабля» опублікував відгуки кількох критиків і серед них одного письменника — Валер'яна Підмогильного.

Підмогильний з першої фрази зізнався: «Я прочитав цей роман одним нападом і з одним почуттям радості й захоплення». А завершив він так: «Це романтичний роман. Охоче погодився б я, щоб “майстром корабля” була саме жінка, але не думаю, щоб романтизм міг бути фарватером нашого літературного річища. Перед нами складаються нові взаємини, відшаровується новий побут, формується нова мораль, запановують нові творчі ідеї, навіть “вічні”, “прокляті” питання людськості повстають у дивних “учудненнях” — тому більше, ніж будь-коли, на пізнання й на активізацію дійсності творчість мусить бути скерована. Реалізм, збагатившись на здобутки інших формальних напрямків, що завжди тільки торують йому переможний шлях, повинен стати в нас гаслом усіх мистецтв, великим “майстром” нашого мистецького корабля. А романтизм матиме в ньому одну з невеличких кают».

З «невеличкої каюти» виросла «Невеличка драма» самого Підмогильного, де майстринею корабля стала жінка. І весь цей абзац — не про твір Яновського, а про його роман, над яким він уже давно працював.

Хронологічно «Невеличка драма» — другий роман Підмогильного. Коли вона з'явилася друком, він уже був уславленим автором «Міста». Сьогодні «Місто» вивчають у школі, пишуть про нього твори, статті й монографії, перекладають іноземними мовами. Дехто вважає «Місто» автобіографічним романом, мовляв, автор принаймні почасти наділив Степана Радченка фактами свого життєпису.

Насправді в доробку Підмогильного «Невеличка драма» — перша: і за часом, і за значенням. Це дуже важливий для нього твір, у який він вклав багато інтелектуальних і душевних зусиль. І цей твір набагато більше розкаже нам про автора, ніж Степан Радченко і його історія

підкорення міста. Не впевнена, що можу дати вам ключі до цього роману і пояснити, «що хотів сказати автор», але покажу ті ключі, які він залишив нам у своєму тексті.

7 травня 1926 року Підмогильний писав із Лівадії Євгену Плужнику: «Любий мій друже, вчора одержав Вашого листа і мав гарний настрій, довідавшись, що Ви мені радите це, що я й сам думав. Це — про повість. Зрештою, я так і писатиму, але лихо моє, що почав я інакше, а ще не думав про те, чи далі так писати, чи починати знову».

Згадана повість — це і є майбутня «Невеличка драма». Отже, у травні 1926 року роман уже було почато й автор радився, як йому продовжувати. Та сталося несподіване...

Восени 1926 року до Києва перебралася з Харкова управа Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Київських письменників, за словами Підмогильного, охопила кінолихоманка, якої не уникнув і він сам. Піддавшись загальному ажіотажу, він узявся писати сценарій кінокомедії, але, як людина іронічна й самокритична, швидко зрозумів свою безпомічність у цьому жанрі. Кінокомедію він покинув, проте вирішив компенсувати поразку й скористатися уламками первісного задуму. З них і народився роман «Місто», який формально став першим романом письменника.

На «Місто» Підмогильний витратив не більше як рік. З осені 1926-го управа ВУФКУ містилася в Києві, а в травні 1928-го наклад роману вже було віддруковано.

А як же «Невеличка драма»? Що далі?

«Що далі?» — запитували читачі й читачки альманаху «Літературний ярмарок», догортавши до останньої сторінки книги сьомої (137-ї). І Ярмарком відповідав: «Очевидно доведеться чекати на книги 138, 139, 140 і т. ін. Адже як-не-як, а мусимо ж ми зрештою видрукувати і “Народного Малахія” Кулішевого, і “Ревізора” М. Хвильового, і “Невелику драму” — новий роман Валеріяна Підмогильного, який, тобто новий роман В. Підмогильного, буде друкуватися у “Літературному ярмарку” і який роман ви почитаєте, мусите почитати, бо поза вашим бажанням він захопить вас і так захопить, що ви не знайдете місця, аж поки не дочитаєте останньої картки».

Отже, не забув! Ба навіть назва вже з’явилася. (І чомусь нагадує «невеличку каюту» — останні слова з відгуку на Яновського.) Тільки даремно втішалася читацька аудиторія, чекаючи на цей захопливий роман. Книга сьома «Літературного ярмарку» вийшла в липні 1929 року. А 12 листопада Підмогильний писав Плужнику: «Щодо Романів, то один [син] бігає, а другий [твір] ще лежить, навіть останні дні сильно був занедужав. Справа в тім, що передостанній розділ, що я пишу, починається з психологічного стану героїні, і я наперед знав, як моторошно буде його писати. Ви не уявляєте, як важко “змальовувати” психологічно! Слова ж усі затерті, заяложені, від усіх тих “хвилювань”, “збентеження”, “тривоги”, “пригнічень” Вас нудить, а інших слів немає, і от мучився, на рядок по цигарці викурював, сам впадав у розпач, сам збентеження зазнавав і нарешті оце вибр’юхався з цієї ковбани на чисте місце дії. А що виходить — не знаю. Може, навіть чортзна-що виходить, але я всіх сил докладаю, щоб “учуднити” кохання й приплутати до нього безліч сторонніх справ. Словом, цього місяця кінчу й повезу до ЛЯ, бо гроші треба сильно».

Розгорніть «Невеличку драму» на розділі «И любовь — это тот же камин, где сгорают все лучшие грезы...» і порахуйте, скільки автор скурих цигарок, якщо по одній на рядок. Ось яких

зусиль він докладав, щоб ви не могли відірватися від роману до останньої сторінки. Чи вийшло в нього в підсумку?

Десь наприкінці 1929 року Підмогильний завершив «Невеличку драму», але в «Літературний ярмарок» уже не встиг. На книзі дванадцятій альманах припинився. І письменник відніс новий роман у київський журнал «Життя й революція», де ще донедавна був членом редколегії. «Невеличку драму» друкували з продовженням у чотирьох числах протягом березня — червня 1930 року.

А в літературі надходили великі зміни й на обрії збиралися загрозливі хмари. Улітку 1930 року почалася реорганізація видавничої галузі. Державне видавництво України об'єднали з іншими — кооперативними, відомчими, профспілковими — у Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ). За літературу й мистецтво надалі відповідало однойменне видавництво. Реорганізація тривала добрих пів року, до роботи ЛіМ узялося вже 1931-го.

Тимчасом видавництва грошей не платили. Підмогильний перебрався в Харків і оселився в будинку «Слово». Сексот, який інформував органи про життя харківських письменників, характеризував його так: «Необычайно умный, тонкий, говорит, безусловно, неискренне». А ще сексот переказував чутки про Підмогильного: «Известно, что последний его роман “Маленькая трагедия”, который уже был набран, потом при пересмотре портфеля в связи с большим сокращением плана, а также идеологического пересмотра, был запрещен и разобран издательством».

Ясно, що йдеться про «Невеличку драму». От тільки роман тоді ще не було заборонено й розібрано, навпаки, видавничі процеси саме зарухалися. У середині листопада 1932 року у видавництві ЛіМ обговорювали плани на рік і розглядали рукописи. Серед них була й «Невеличка драма» Підмогильного. Рішення по ній ухвалили позитивне: друкувати. Наступного дня ЛіМ звернулося в Головліт (цензурний орган у книговиданні) з проханням про дозвіл на друк роману Підмогильного.

Не відомо, кому належала ідея передмови — автору чи видавництву. Проте очевидно було, що передмова потрібна. І Підмогильний сів її писати. Надворі стояв грудень 1932-го, тож передмова схожа не так на пояснення, як на виправдання.

«Цей роман належить, власне, до часів минулих. Закінчено його 1929 року. Писалося його один рік, отже, початий він був 1928 року. А що автор не може похвалитися швидким опануванням своїх тем і свої твори обмірковує непристойно довго, то треба вважати середину десь 1926 року за ту дату, коли цей роман так чи так почав існувати».

Отже, ми не помилилися: «Невеличку драму» Підмогильний почав навесні 1926-го, просто роботу над нею перервало «Місто».

Та тільки далі письменник жодним словом не згадує ні реалізм і романтизм, ні нову мораль і новий побут, ані «вічні питання» людства та їхні «учуднення». Виявляється, це роман про міщанство, яке автор пристрасно засуджує: «У цьому романі я писав про міщанство. Писав тому, що воно здається мені не тільки гідним зневаги, але й вартим громадської уваги задля своєї небезпечності. Писав тому, що вважаю міщанство за одного з помітних ворогів нашої перебудови, за ворога тяжкого, дарма що причасного...»

Дуже правильна передмова до дуже неправильної на той час книжки. Це особливо увиразнюють далі пояснення автора: «Мої герої — дівчина, молодий і старий професор, професориха, професорівна, Льова, кооператор — то все варіації на одну тему, єдність у різноманітності. Вони одне одного мислять і доповнюють. І всім їм протистоїть молодий інженер, що тільки посковзом проходить по композиції роману, — адже надто чужий цей юнак усім іншим дійовим особам, щоб щільніше з ними пов'язатись».

Із таких, як інженер Дмитро Стайничий, переконує письменник, може вирости тип нової людини — цілеспрямований, рішучий, природний, із вірою «в майбутнє того ладу, що його виховав».

І все-таки Підмогильний не зміг зрадити свою майстриню корабля — Марту Висоцьку, з якою й трапилася ця «Невеличка драма».

«Наприкінці я хотів би висловитись трохи в оборону Марти. Мені особисто вона не здається безнадійною. Вона більш наївна, ніж справді отруєна. Зрештою, вона щира й чесна. Їй треба тільки доброго гарту, щоб направитись на добру путь, і життя їй цього гарту дало. Тож не виключена нам можливість зустрітись з нею не як з дівчиною, а як з товаришкою в спільній боротьбі за ті завдання, що стоять перед вами, читачу, перед нами всіма і перед цілою радянською країною».

На жаль, виправдання і спроба розставити ідеологічні акценти в інтелектуальному філософському романі, далекому від ідеологій і зовсім не про міщанство, не спрацювали. В архіві Підмогильного збереглася верстка «Невеличкої драми» з правками (якій ми завдячуємо сьогодні справжніми відкриттями), але ми не знаємо навіть, у якому видавництві її встигли набрати.

Роман «Невеличка драма» вперше вийшов книжкою 1956 року в Парижі з передмовою Юрія Бойка-Блохіна. У його тлумаченні це роман про «зіткнення двох стихій: московсько-ренегатської й українсько-народної», а Марту Висоцьку він порівняв з Агласю з «Вальдшнепів» Хвильового.

Згодом яко рецензія на паризьке видання з'явилася стаття Юрія Шереха (Шевельова) «Білок і його забурення». Шерех влучно проаналізував ідеологічну передмову Бойка-Блохіна, чії ключі до роману геть не підходили. «Роман Підмогильного спрямований не проти советської влади як такої, а проти ширшого об'єкта, якого частиною тільки є советська система. Проти технізованої доби в житті людства. Але він протисоветський, бо він незалежний. Бо він безмежно іронічний супроти релігії розуму й супроти релігії прогресу. Бо він говорить про обмеженість розуму і про відсутність прогресу і протиставить цим модним релігіям гіркоту свого агностицизму».

А проте Марта не втілює «позитивний тип української жінки в підсоветській дійсності» і не «служить запорукою світлого майбутнього», а Юрій Славенко далекий і від класової боротьби, і від комуністичної ідеології.

«Невеличка драма» — зовсім не політичний роман і навіть не любовний, як переконливо продемонстрував Юрій Шерех. Це інтелектуальний філософський роман, але яка ж філософія автора? Агностицизм, як визначив Шерех, а чи інша?

Про «Невеличку драму» завжди говорять, порівнюючи з «Містом». У вічі впадає насамперед, що міста в ній немає, хоча дія так само відбувається в Києві. Це камерний роман, який розгортається в різних помешканнях: кімнатка Марти, квартира професора Маркевича, житло Юрія Славенка, контора Махортресту. Тільки один раз герої виходять на вулицю, до Андріївської церкви, — щоби попроситися. Здається, адреси в романі не мають значення. Ні те, що Льова живе на Арсенальній, Марта — на Жилианській, а дружина кооператора працює в Караваївських лазнях. Хоча якби не мали значення, автор їх і не вказував би — вигадав би чергове місто Н. і назви локацій, які нічого не говорять.

Насправді «Невеличка драма» — дуже київський роман. Тільки важать у ньому не адреси, а люди, чію присутність у тексті не так просто помітити.

«Місто» легко екранізувати — з красвидами й панорамами. Це теж, очевидно, залишки кінокомедії. А «Невеличка драма» — театральний роман, де кожний розділ — окрема дія в окремих декораціях, і він аж проситься на сцену. Театру в житті Підмогильного було набагато більше, ніж кіно. Дружина Катерина Червінська та її брат Іван — актори. Із життя театр перебрався на сторінки роману.

У персонажах «Міста» охоче шукають прототипів: критик Світозаров — це Микола Зеров, поет Вигорський — Євген Плужник, самого Степана Радченка ототожнювали з автором, хоча він від цього застерігав.

Добачати автора в образі Марти Висоцької так само помилково, адже він тут скрізь. Підмогильний роздав свої думки майже всім персонажам, тому вони такі інтелектуали. У Льови Роттера в щоденнику є виписка з К'єркегора («хто найщасливіший, як не найнещасніший, і хто найнещасніший, як не найщасливіший...»), Юрій Славенко цитує Шеллінга й Гегеля, а заввідділу статистики Безпалько просто фонтанує іменами — від Лао-дзи й Арістіппа до Шопенгауера й д'Аннунціо.

У «Невеличкій драмі» друзі й приятелі Підмогильного є без прототипів, самі по собі: і Плужник, і Микола Бажан, і Юрій Яновський.

Захоплений коханням Славенко вигукує: «Як чудово сказав поет: “комашинка маленька я на твоїй байдужій руці”!» Це рядок із поеми «Галілей» Плужника.

Останній розділ роману називається «Елегія атракціонів» — до чого тут це? Які атракціони, коли Марта переживає життєвий крах? «А я ж, Льово?.. Як же я тепер? У мене ж нічого не лишилось». — «І ви почнете жити ніби спочатку, — сказав хлопець серйозно. — Спочатку, Марто!»

«Елегія атракціонів» — назва вірша Миколи Бажана. «Крутись, світ, крутись, цирк, крутись, карусель!» — повторюється в ньому рефреном. «Кожному ноту нажебрано, / і іншої будь не могло б, / і рипить між іржавими ребрами / серця сухий суглоб. // Серце! Крутись, хитайся, / хитайся, вигинайся шкереберть!» У цьому коловороті, каруселі кінець одночасно є початком.

Тож повернімося до початку — і нашої розмови, і роману. У «Невеличкій драмі» два епіграфи: один — «з дуже сентиментального романсу», другий — «з дуже гарного роману». Перший одразу впізнали: строфа з вірша Кесаря Білиловського, а от другий залишився загадкою.

«...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя», — ці слова каже Сев про Тайах у дуже гарному романі Юрія Яновського «Майстер корабля».

«Усім тілом, усім серцем вона поринула в цей могутній спочинок, що з глибин болю підносив її назустріч новому сонцю, що зійде завтра над землею», — так завершується роман Валер'яна Підмогильного «Невеличка драма».

Він хотів, щоб майстром корабля була жінка, і сам написав такий роман. Даремно Шерех стверджував, що за час після «Міста» Підмогильний «постарівся й зневірився», а люди в нього перетворилися на цифри — «Четверо в одній кімнаті, крім дівчини», «Двоє в одній кімнаті, крім дівчини». Між двома романами не пролягали роки, адже їх писано одночасно, тільки другий — довше за перший. І навіть у формулах Підмогильного завжди осібно стоїть дівчина — його майстриня корабля. Він не зміг віддати її на поталу пролетарським критикам і боронив у передмові 1932 року.

«Місто» порівнюють із «Любим другом» Гі де Мопассана, що його тоді Підмогильний переклав з французької. Це другий роман Мопассана, а перший — «Життя» (1883), і головна героїня в ньому — жінка. Романтична Жанна мріє про кохання і сім'ю, але її життя складається з нещастя і розчарувань. У кінці вона, бідна й самотня, забирає новонароджену онуку, яку немає кому виховувати. Жанна тримає дитя на колінах і відчуває, як від маленької істоти по її тілу розливається тепло, а в небі ластівки літають, бо літається. «От бачите, яке воно — життя: не таке хороше і не таке вже й погане, як нам здається», — каже їй служниця, і це останні слова в романі.

Підмогильний у листі Плужнику писав: «Не знаю, як у вас, а в мене смуга життя з двадцяти років і досі була постійним переборенням песимізму. Це ж чудова база для оптимізму, дуже скептичного, зате не вродженого».

І цей скептичний оптимізм, але не песимізм, уможливило щасливий фінал невеличкої драми. Він допомагає сприймати життя як воно є — не таке хороше і не таке вже й погане. Тому Марта після невеличкої драми відродиться для нового життя — з глибин болю встане «назустріч новому сонцю, що зійде завтра над землею».

Ярмарком не жартував, кажучи, що вам доведеться прочитати роман, бо він захопить вас попри ваше бажання. У цьому велика сила Підмогильного, і хай там скільки ми просидимо на його творчій кухні, але секрет цей не розгадаємо. Тож скоріться його волі і не забувайте, що кінець — це завжди початок.

Ярина Цимбал

НЕВЕЛИЧКА ДРАМА

РОМАН НА ОДНУ ЧАСТИНУ

В чарах кохання моє дівування, вільною пташкою хотіла б прожити, — вільне кохання і вільне обрання, серденьку воля, як хоче любить...

(З дуже сентиментального романсу)

...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

(З дуже гарного роману)

НА СВІТІ ІВА ЗОВСІМ САМА...

В густому лісі, де вона вступила з гострим щемінням у серці, з напруженням свіжого тіла й бажань, стояла тиша і вогкість. Жодного шелесту, свисту чи шарудіння — важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря. Вона не чула своїх кроків по землі, так ніби пливла все вперед, далі, в глиб гущавини, і суворі стовбури, здавалось, розступались перед нею нескінченною алеєю, стелили їй шлях туди, де прагнула вона в своєму легкому поході.

Вона вийшла на узлісся. Невидиме сонце, десь із-за її спини, поклато широкий промінь на степи, і от на пагорку побіч себе вона побачила церкву. Вона спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях, кожним ударом припинаючи її до місця. Бо від церкви з горба врочисто сходив чернець. Ось підвів він заросле обличчя і, малий віддалік, щокроку зростав, заступаючи церкву і обрій. Вона чекала з надією й страхом, його наближення почуваючи, як грозу... Ось він підніс руку до її грудей, і ту ж мить позад його жахливого тіла повстали тисячі нестерпних дзвонів, витягуючись у безконечний колючий звук, що в боліснім коливанні його вона впала у безвість.

Марта раптом розплющила очі й машинально схопила рукою будило, що потрясло кімнату гострим, знайомим і бридким дзвоном. Хапливо ворушила пальцями, силкуючись спіймати жорстокий бійчик вранішнього гвалтівника свого молодого сну. Годі, годі! Вона й так знає, що половина на восьму, що час уставати, вмиватись, снідати й бігти на посаду! Але запал будильний сам із себе вже вичерпався, і блідість лютневого ранку спокійно глянула на дівчину з-за прозорої завіски вікна.

В ту мить Марта невиразно відчула холод, бо лежала горілиць розкрита, зібгавши в ногах ковдру й підпокривало. Вона ще з хвилину полежала, щулячись, потім поволі сіла на ліжку й міцно стиснула руками обличчя, щоб відігнати рештки сну. Тоді затремтіла, дізнавши холоду вже явно, й хутко почала одягатись.

Вчора ввечері вона не топила в хаті, хоч чотири поліна дров, щоденна порція палива, були принесені й лежали купкою коло груби. Вернулась пізно з театру, не який гарний настрій був, тож ліньки було підпалювати, і спати вклалася хапливо від якогось невдоволення, від невиразної ваги на серці, що настирливо, хоч і ніжно, її гнітила. Щось таке, як душевна нудота, — легке й неприємне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм. Але заснула швидко — і це завжди їй було, що хвилинами смутку чи прикрості сон приходив до неї лагідно й охоче.

Льову вона не запросила навіть до хати. Але він не образиться. Взагалі їй обридло його дворічне нудне впадання, мовчазне служіння, безбарвна мова й покора, непорушна покора! Подумати тільки — вона вигонила його з хати, прилюдно дурнем узивала, забороняла місяцями на очі навертатись, і він терпів. Він ні разу не розгнівався! Один тільки раз, дуже давно, сказав, що любить її, і це неприпущенна помилка була з її боку, що вона дозволила йому говорити про це в пориві жалю й самотності. Неприпущенна помилка.

Тепер вона була вже в черевиках і хатній байковій сукні, що правила їй за халата. Енергійно розчинивши двері, вийшла до кухні, де від геть замерзлих шибок було ще похмуріш і холодніше. Тут на мить дівчина

спинилась, наслуховуючи, хоч і знала, що в цей час кухня буває порожня; з її сусідів фрау Гольц, німкеня, пів години раніше рушає на базар, а родина кооператора Іванчука розпочинає життя пів години пізніше. Це, власне, й примусило Марту ставити своє будило на пів до восьмої, дарма що й о восьмій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. Бо була на вдачу моторна і всі життєві дії робила на диво швидко — за хвилину прибиралась, їла ніби похапцем, ходила прудко, а капелюх і пальто мов самі на неї надягались, коли вона рушала з хати. Така сама була й на посаді, так що безпосереднє начальство її, завідувач статчастиною Махортресту, на що вже похмурий та неговіркий, а й то якимось, щоправда, наодинці назвав її «добірною робітницею».

А все ж вона мусила щодня уривати непотрібні їй пів години від свого власного сну, маючи на це поважні, хоч і зовнішні причини. Справа в тому, що Марта любила вмиватись, власне, обтиратись холодною водою, а потім шорстким рушником до червоного тіла. Це давало їй бадьорості на цілий день, інакше почувала себе мов невиспаною, млявою і неприємною, як людина, що віддавна звикла вранці зуби чистити й один раз цю звичку зрадила. Вода була найбільша пристрасть її життя, бо виросла вона коло Дніпра, в Каневі, де річка широка й повновода. Батько її, вчитель сільський, до рибальства був дуже здібний, і сама вона, хлоп'ячий ухил у вдачі маючи, була за дитинства йому вірною і невтомною помічницею. Там виробився в неї несвідомий погляд на воду як на виключну питому стихію життя, і відчуття води як невичерпного джерела прагнення й сили. Тому зима, коли спиняється рух великої рідини, завжди здавалась дівчині мертвою й лихою.

Отож до цього вранішнього процесу, такого звичайного й загальнообов'язкового, вона потай додавала ту внутрішню, непомітну на чуже око любосність, що часто становить глибоке підґрунтя людських звичок, ту любосність, що народжується із давніх забутих дій, із юнацьких нерозвинених прагнень, обертаючи звичку в неодмінний ритуал життя, підносячи її, щоденну й непомітну, до високої ролі основ особистості. І воду вона уявляла завжди

холоднуватою, як вода вечірньої річки, коли в перших сутінках ночі юрбою йдуть дівчата з хлопцями на берег і купаються там нарізно, на кілька кроків віддалік. Підлітком вона зазнавала радісного почуття сорому й визивності, біжучи від скинутої одежі до води, де рятувалась від гострих у пільмі хлоп'ячих поглядів. І в цьому був цілий клубок заборонності, бо батько не схвалював її вечірніх купань із дівчатами.

Все це було страшенно давно чи здавалося страшенно давнім, бо молодість у шаленім розгоні своїм значить минуле горами й прірвами. Після того помер її батько, але помер по-батьківськи чесно, коли вона закінчила вже 1927 року київську комерційну профшколу та влаштувалась досить випадково й дуже щасливо в загальній канцелярії Махортресту. Щасливо — бо після двох місяців марудної праці реєстраторкою вона через здібності свої, очевидячки, потрапила діловодкою до статчастини цієї розлогої установи з платнею шістдесят карбованців, місячно.

Це помешкання на Жилянській вулиці вона знайшла місяців з вісім тому й була, загалом, вдоволена з нього, бо кімната трапилась тепла, і комірною за неї було тільки п'ять карбованців місячно. За таку помірковану ставку Марта мусила б подякувати сусідові своєму кооператору Іванчукові, що виговорив для неї цю ціну в орендаря, колишнього власника, що жив у окремому будинкові на подвір'ї. Єдина, та й то відносна хиба цієї кімнати полягала в тому, що вона була завелика про одну особу, і той самий кооператор у день її входин жартома зауважив:

— Це кімната з запасом: вийдете заміж, то й мужа буде де помістити!

Взагалі, з Давидом Семеновичем у Марти встановились приятельські стосунки, і він часто заходив до неї ввечері на дозвіллі, коли, вклавши свою чотирирічну дочку спати, лишався самотній, бо дружина його працювала вечірньої зміни в Нархарчі. Давид Семенович уважав за обов'язок свій завжди на це скаржитись, але й зарадити нічим не міг, бо няньки, щоб дитину вдень доглядала, вони не спроможні були найняти, а відмовитись від дружининої платні й поготів.

Річ у тім, що Давид Семенович хоч і був кооператор, але деградований. Півтора роки тому він підпав під скорочення штатів і

відтоді ніяк не міг потрапити під їх поповнення. Спочатку він був поставився до своєї пригоди бадьоро, бо не міг припустити, що його безробіття буде довго тривати — це здавалось йому надто неприродним, — але в міру вмирала його надія, дедалі більше він визвірявся. Тоді в механічному діянні відповідного декрету йому почала вбачатись присутність глибших причин, що їх викривати було йому за жорстоку розраду. Передусім він був скорочений за те, що чесний, за те, що не тільки сам не крав, але й іншим красти не дозволив би.

— Я многим мішав, — таємничо приказував він.

По-друге, він вважав, що потерпів через незалежність своєї вдачі.

— Не гнущся і гнутися не буду! — гордо казав він. — Не буду рабом!

Казав він це досить тихо, і то тільки в товаристві людей, йому добре знайомих. А загалом, кооператор доходив висновку, що ніякої кооперації в нас немає, тим більш коли скорочують її найкращих представників, і що радянська влада належить до найсумніших явищ у природі. Останнє він сказав Марті на самоті й під великим секретом.

Йому, щоправда, іноді траплялись різні дрібні доручення завдяки колишнім зв'язкам, випадкові комісійні виїзди на периферію, здебільшого спекулятивного характеру, але все це не могло, звісно, розрадити його після улюбленої кооперативної праці та сталої платні. Але минав час, палке обурення екскооператора вщухало, лишалась сама роздратованість, образа, якась глуха ненависть до всього, що навкруги діялось, і до людей так само. Коли б не дружина, що заробляла, Давид Семенович сидів би вже в бупрі за шахрайство; коли б до його вдачі додати розуму, скорочення штатів зробило б із нього видатного песиміста, а так він був просто жовчний бурчун, нецікавий і примітивний у своїх висловах.

Проте Марту розважало його буркотіння, на його злостивість вона часом і радо сміялася, і він невдовзі зробився вечірнім завсідником у її кімнаті. А дівчині приємно було мати коло себе цього хатнього злобителя, що нагадував лиху, але немічну тварину із завжди вищиреним, тільки що беззубим ротом. Почуваючи до себе цікавість, Давид Семенович, звісно, подвоював своє старання, але сміливості

злувати йому рідко коли ставало й перед сторонніми, бо малознайомих він трохи побоювався. Зате, потрапивши Марту знову на самоті, він надолужував свою мовчанку якнайбрутальнішими дотепами на адресу її відвідувачів, яких він сукупно охрестив «лизунами».

Все це Марту розважало ще краще, але вона помітила, що Давид Семенович надто часто випадково виходить вранці до кухні саме в той час, коли вона в чималому дезабільє проробляла там процедуру вмивання. Тож дівчина й вирішила, зрештою, пересунути на пів години раніше своє користування кухонним грантом.

В своїй кімнаті Марта хутко прибралася й зовсім непомітно, між ділом, випила пів пляшки молока з хлібом, свій щоденний сніданок, якщо не лічити чаю, питого в установі. Конечна потреба пристойно вдягатись примушувала, цілком природно, дівчину заощаджувати на їжі, добираючи харчів простих, дешевих, але zarazом і поживних. Тепер вона була вже зовсім готова для громадсько-корисної праці, але будило ще не показувало належного для цього часу. Тому дівчина сіла до столу й розгорнула книжку.

Та, як це часто буває людям чи то надто романтичним, чи просто невдоволеним на певній ділянці свого існування, книжка на цей раз стала дівчині тільки за зовнішню точку опертя для сторонніх думок, її очі — синяво-сірі й великі, насичені елегантним чаром юності, що криє в собі таємницю любовного гіпнозу, — поволі, навіть ніби врочисто підвелися від перших рядків і втонули в просторіні кімнати. Так вона сиділа п'ять, десять хвилин — не мріючи ще, але почувуючи млосний, пестливий біль, немов ніжний жаль за неоцінною втратою чи невиразне передчуття її. Це був той сум, що заворює своєю тихістю, лагідністю свого першого дотику, поєднує в собі і радість болю, і страх його, манить, засотує в свою чарівну глибіню, чудним способом обертаючи тугу в незмірне задоволення. Він нишкне й здіймається, стихає й голоснішає, як далекий гомін, він пульсує разом з ударами серця, і нечутне випромінення цього ясного чаду створює навкруги обвітря примарного щастя. А тоді вже в сп'янілій, зневоленій уяві виникають мрії.

Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта хутко підвелася.

«Яка дурниця», — подумала вона.

Після цього дівчина не схотіла лишатись у кімнаті й, одягнувшись, вийшла на вулицю.

Одноповерховий крихітний будиночок на Жилянській вулиці, де вона жила, стояв із забитим на зиму парадним ходом. Це був захід проти зайвого холоду, бажання зберегти кілька дровин у суворому бюджеті мешканців. Убогий domeк і вбогі пожилці його були дівчині доброю школою самостійного життя. Скрута є мати розрахунку, стриманості, самообмеження, таких потрібних дівчині з шістдесятьма карбованцями місячної платні. І справді, Марта в потребах своїх була дуже обережна, мусивши часом пів року збиратись на потрібну річ — черевики, сукню, капелюх. З юнацьким романтизмом у багатьох своїх поглядах вона влучно й непомітно поєднувала життєву практичність, оте вміння мати завжди нове вбрання, хоч і до краю перероблене, тримати в досконалім порядку взуття, не рвати панчіх, уникати плям і дірок. Театр, навіть кіно були їй за великі ласощі, бо заможніших зальотників, що могли її розвагами частувати, вона через якийсь місяць механічно втрачала, видаючись їм надто неприступною, а неодмінні її прихильники, нещасливий кооператор та соробкопівець Льова, з матеріального погляду виглядали ще гірше від неї.

Тих, заможніших, вона ніколи не шукала, але вони більш-менш систематично знаходились самі. Дівчина зневажала їх за їхню певність, але з наївною хитрістю їхні послуги використовувала, аж поки не розчаровувала своєю поведінкою. Їхні намагання її незмінно обурювали, намови завжди видавались смішними, і от недавно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем, молодим господарником, що довгенько ущедряв її видовиськами й цукерками. Він обурено назвав її каменем, безсердечною дівчиною, нездібною любити взагалі й зокрема «по-справжньому», та й пішов собі геть, як і багато інших. А другого вечора Давид Семенович, обережно зайшовши та Марту саму побачивши, хитро запитав:

— Це ви вже одна?

— Хоч ви пожалійте мене, покинуту!

— Гарбузик? По губах, значить, лизуна, хе, хе!

Вчора вони з Льовою до театру на німецький рахунок ходили: кожен платить за себе!

Марта йшла засніженими вулицями, шулячись від морозу в демісезоні з пристебнутим хутровим коміром, і швидко лічила в голові: половина лютого, березень, половина квітня — разом два місяці, а там весна, весна! Ще трохи, зовсім трохи почекати, і буде тепло, розтане цей гидкий, холодний сніг, розів'ються дерева, і життя стане геть інше — життя без пальта, як вона подумала. Далі літо, річка, відпустка — загалом дівчина зрозуміла, що перспективу на цей рік має якнайкращу, й бадьоро вступила в Махортрест.

В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ятого, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять хвилин до початку роботи. Але на її столі лежав заадресований їй лист, тож Марта мала чим згаяти гулящий час.

Дніпропетровське, 19. II. 28.

Марто,

Нагадую про себе, як і обіцяв. Власне, попереджаю тебе, що наприкінці лютого я буду в Києві, маю ліквідувати всякі справи, бо в Дніпропетровському влаштувавсь остаточно й тут залишаюсь. Але в Києві в мене є ще одна справа, про котру ти догадуєшся, і я дуже прошу тебе згадати все, що ми говорили, обміркувати це практично й зустріти мене з відповіддю. Наміри мої не змінились, і ти не легковаж їх.

Дмитро

Дівчина мимоволі посміхнулась. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб! Тому три місяці він зник з її обрію, подавшись із дипломом політехніки на один з дніпропетровських заводів, і от

влаштувався там остаточно. Але яке право має цей хлопчисько на неї тикати?

В цю мить на очі Марті лягло ззаду дві руки. Дівчина здригнулась, але сухо промовила:

— Товаришу Ворожій, облиште ваші недоречні жарти.

— Ну як ви вгадуєте, їй-богу! Ніяк вас не злякаєш, — засміявся Ворожій, рахівник їх відділу, відпускаючи її. — А, лист! Від кого ж це лист, Марточко?

Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть, силкуючись другою рукою відняти листа.

— Пустіть! — крикнула вона, розлютившись. — Я раз і назавжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...

— Та тихше, товаришко Марто, ще люди збіжаться, — спантеличено промовив Ворожій. — Ну от, уже й пустив.

Але Марта не могла стриматись. Почервонівши, вона кричала:

— Чіплятись ви вмієте, а людей боїтесь! Нахаба! Попереджаю вас, що ще раз, і я подам заяву до місцевкому... Що це? Кожен має право ображати тебе, тикати тобі...

— Та коли це я тикав? — здивувався Ворожій.

— Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити нас!

— Та замовчіть, кажу вам! — визвірився рахівник. — До вас із ласкою, а ви скандал тут розводите...

— Що це у вас за гвалт, добридень, — привіталась, увійшовши, машиністка Ліна.

— За погоду сперечаємось, — буркнула Марта.

— Погода гарна... Але чому крик такий? — спитала Ліна.

— Це, бачите, товаришка Марта завжди гарячиться, коли про погоду... Застудитись, мабуть, боїться, — прикро мовив Ворожій. «Інтелігентка», — подумав він.

— А, он що!

Ліна, сумирна й негарна з себе дівчина, здивовано глянула на Марту й почала розкладати папери коло машинки. Ретельна в роботі до педантизму, надзвичайно стримана й тиха, вона тільки стукотом машинки зраджувала свою присутність у кімнаті. Взагалі режим у

статчастині був вельми тихий і працюватий, можна сказати винятковий для буйного трестівського життя. «Тихо, як у статистиці», — казали службовці. Спричинилась до цього, звісно, не Лінина вдача, а постать самого завідувача Безпалька, людини мовчущої і ділової. Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування, тому й паливода Ворожій непомітно підкорився суворій атмосфері цього відділу. Всі знали, що, крім завідування статистикою, товариш Безпалько взагалі багато важить у трестівських справах завдяки великому економічному досвідові, і навіть дивувались, чому він не посяде якоїсь вищої, відповідальнішої посади. Але хто казав, що на перешкоді цьому стоїть його позапартійність, інші запевняли, що він трохи дивак і завзятий мисливець.

О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці.

Під час перерви, коли кожному принесено склянку чаю, Ліна підійшла до Марти й ніяково сказала:

— Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?.. Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох, — хутко додала вона.

— Де ж це йти?

— Бачите... Я хочу... Я маю записатися сьогодні в загсі... виходжу заміж. А загс о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось...

— Невже ви виходите заміж? — здивувалася Марта.

— Хіба це так дивно і... неможливо? — почервоніла Ліна. — Правда, я негарна, це знаю...

— Ні, ні, зовсім не тому, — відповіла Марта, хоч здивувалась вона здебільшого якраз «тому». — А просто дивно, що от бачиш людину місяць, два, три і нічого не помічаєш... А в людині тимчасом щось важливе, відповідальне робиться. І коли дізнаєшся, то робиться дивно... Ні, я дуже рада, вітаю вас! Хто ж він, «обранець серця», «володар таємних дум»?

— Ну, що ви говорите! Це... життєва річ, та й годі. Ми давно вже збиралися, а тепер є змога: його батьки виїжджають, а нам лишають помешкання. Він служить, я служу, якось можна жити...

По дорозі до загсу Марта почувала себе досить незручно: до життєвої події товарищиної вона була абсолютно непричетна, а проте мусила відіграти в ній — як-не-як — почесну роль! Адже вона в нових формах мала виконувати обов'язки старшої дружки, освячені колись пишними традиціями та обрядами. І, щоб схитнути відчуженість, Марта промовила:

— Знаєте, чому в нас крик був? Цей Ворожій чіпляється до мене, як застане на самоті. Він, зрештою, непоганий хлопець, але в'їдливий безмежно.

— Невже? А, та ви цікава! У вас, мабуть, багато цього... романів?

Вона спитала досить вибачливо, тоном людини, що стоїть уже над цим.

— Ні... тобто я нікого не люблю, — суворо відповіла Марта.

— Це звичайно приємно для дівчини, — вела Ліна свою думку, — але без цього можна жити... Головне — життя, от! Треба якось жити.

В кімнаті загсу їх уже чекали двоє молодиків, з них один наречений — ув оленячій куртці, досить елегантний, з люлькою в зубах. Знайомлячись із Мартою, він увічливо посміхнувся, назвав своє прізвище, але не звернув на дівчину жодної уваги.

Їм довелося трохи почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара — очевидно, дрібні міщани, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити, поки прийшли дівчата, і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? — казав він. — Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення — це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться, — байдуже обізвався урядовець. — Кури одній стороні, а варення другій.

— Согласна, — заявила жінка. — Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. Малинового хочеш?

Потім до перетинки підійшла Ліна зі своїм претендентом, дали всі потрібні лаконічні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт.

На вулиці свідок нареченого зразу попросився, і вони лишилися втрюх. Марту весь час поривало спитати, чи будуть молоді оформляти свій шлюб і релігійно, але вона соромилась. Надто вже була їй ця пара чужа! І саме те, що Ліна вдалася до неї, особи цілком сторонньої, підказувало їй, що вони мають загс за порожню формальність.

«Будуть, будуть, — думала вона. — Потім улаштують вечірку, гостей покличуть... Ах, як це, зрештою, гидко!»

— Зараз у мене загальні збори місцевому, — сказав молодий.

— А я піду до бібліотеки, — відповіла Ліна.

Кілька вулиць їм випадало йти разом.

— Ви страшенно поволі йдете, — зауважила Марта.

— Перед нами ще далека путь, — усміхнувся молодий.

— Хіба?.. Ах, я думала... Ви про життєву путь.

Більше говорити не було про що. Наприкінці Марті подякувано за «ласкаву послугу», як висловились Ліна, і дівчина пішла обідати в брудненьку домашню їдальню, де годували дешево й несмачно. Потім мала ще одвідати державні курси стенографії та машинопису, бо за кваліфікацію свою ретельно дбала.

Але настрої Мартин укінець зіпсувався. Цей шлюб був їй рішуче неприємний! Чому? Вона просто заздрила, як можна заздрити з доброго дива на якусь дурницю — раптом і безапеляційно. «Вони будуть щасливі, безперечно будуть», — думала дівчина. І хоч не мала жодного наміру чи навіть схованого бажання розбити оте їхнє щастя, а от на тлі його почувала себе скривдженою!

КВІТИ НЕВІДОМОГО ЛИЦАРЯ

Додому вона вернулась коло сьомої години ввечері, покінчивши свій діловий день. Не так від роботи, як від глухого внутрішнього хвилювання, дівчина почувала себе до краю стомленою. «Ах, хоч би не прийшов ніхто!» — думала вона дорогою, бажаючи затопити грубку, зручно вмотитися коло вогню та почитати, а може, й просто помріяти.

В кухні дружина кооператорова кінчала останні господарські справи перед тим, як іти на посаду. Тетяна Ничипорівна, жінка заокруглених форм у своїй побудові, була до байдужості спокійна. В лагідності, з якою вона до життя ставилась, можна було б убачати високу мудрість, коли б це ставлення виявлялось у філософських трактатах, а не хатньому побуті. Ця жінка, через непохитну вдачу свою, скрізь приносила застиглість, лад і тиху вигоду — була жінка затишку, симетрії, рівноваги. Марта завжди уявляла її оточеною юрбою дітей, яких вона втихомирювала б і розважала. А насправді в Тетяни Ничипорівни була тільки одна дитина, дочка Ада, і на Мартине запитання, чому вона більше дітей не має, мадам Іванчук лагідно відповіла:

— Ніяк не можна. Грошей мало.

Кооператор усім завжди казав, що дружина його служить у Нархарчі, але відповідь ця хибувала на зайву загальність. Точніше сказати, Тетяна Ничипорівна завідувала буфетом у Караваївських лазнях, і ця посада була джерелом постійної прикrostі для кооператора, якому працювати в такому місці здавалось страшенно непристойним.

— Добридень... чи вже вечір, — привітно відповіла вона Марті на вітання. — А вас сюрприз чекає. У кімнаті.

— Мені не сюрпризів, а спати хочеться! Ох, як натомила, — сказала дівчина.

— Ну, що ви, не повірю! У ваші літа тільки танцювати та гуляти, — добродушно обізвалась Тетяна Ничипорівна.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ